

Magyarország – Európa legáldottabb országa

A holland útleírások Magyarország-képe 1555-1774 között. Összehasonlító elemzés a retorikai-apodémikus tradíciók tükrében holland, német és angol utazók művei alapján

Doktori értekezés (PhD) tézisei

Ablonczyné Nádor Zsuzsánna

Témavezető: Dr. Beke Katalin egyetemi docens

Debreceni Egyetem

Debrecen, 2005

Tézisfüzet

1. Célkitűzés, a téma körülhatárolása

Az értekezés célja a holland utazók (1555-1774) Magyarország képének megalkotása a XVI. század közepétől a XVIII. század második harmadáig. A Magyarország képről összefoglaló jelleggel ebben a témában eddig nem készült doktori értekezés, jóllehet néhány cikk foglalkozott a németek Magyarország képével, azonban a hollandok alkotta képet ilyen terjedelemben nem elemezték. Disszertációm ezért hiánypótló szerepet tölt be az összehasonlító irodalomtudomány e kutatási területén.

Céлом a Magyarország-kép összehasonlító elemzési módszerrel a retorikai-apodémikus szabályok alapján a holland útleírások vizsgálata az 1555-1774 közötti időszakban. Az elemzés során a dolgozat egyik fő kérdése az, hogy milyen mértékben befolyásolták a holland utazókat a retorikai-apodémikus szabályok és alkalmazták-e a Magyarország leírásakor a *fertilitas Pannoniae*, valamint Magyarország mint a *kereszténység védőbástyája* motívumokat. Arra is keressük a választ, hogy hogyan jelenítették meg a magyarokat, milyen jellemvonásokat tulajdonítottak nekik, továbbá a Magyarország képet érintő közel két évszázad alatt lezajló változások és ezek okainak megjelenítése is fontos szerepet kap a dolgozatban: milyen mértékben jelennek meg új motívumok, és tűnnek el a régiek és miért. A Magyarország-kép fő elemeinek és sztereotíp motívumainak megállapítása a dolgozat fő célja.

Ezen kérdések megválaszolásához az összehasonlító elemzés keretében német és angol útleírásokkal vetjük össze a holland útleírásokat, azért, hogy megállapíthassuk, hogy milyen egyezések és eltérések találhatóak a holland a német és az angol utazók szemlélete között. Ennek lehetséges okaira is keressük a választ. A német útleírások részben a Stuck által készített útleírások listájának (Gerlach, Happelius, Stübel, Wagner, Friedel, Kleemann), valamint Hans Dernschwam, Maximilian Brandstetter és Daniel Speer műveinek segítségével keressük. Az angol utazók művei közül elsősorban Edward Browne és Lady Wortley Montague a korban rendkívül népszerű útleírását használjuk. Evlia Cselebi Magyarországról készített útleírása is segít az összehasonlító elemzésben.

A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy Magyarország a megadott korszakban *terra incognitá*vá vált-e és ha igen, milyen mértékben. Az is kérdés, hogy milyen mértékben tekintették a holland utazók a hódoltsági területeket a civilizált világ részének, vagy számukra azok a területek az oszmán birodalom részét alkották. További vizsgálandó kérdés az is, hogy a holland utazók műveikben milyen mértékben alkalmazták az Orienttopos ismérveit Magyarország esetében, illetve változott-e ennek a kérdésnek a megítélése a vizsgált korszakban, miért és mikor.

A legfontosabb pontja az elemzésnek az, hogy mely megfigyelések és vélemények jellemzik specifikusan a holland utazókat, valamint ezek okai. Arra is keressük a választ, hogy vannak-e olyan megfigyelések, amelyek csak őket jellemzik és mely okokra vezethetőek ezek vissza, van-e speciálisan holland szemléletmód és ha igen, mik azoknak az elemei? Ebből következően az is kérdés, hogy hogyan befolyásolta a holland utazókat származásuk, foglalkozásuk, úticéljuk, az ittartózkodásuk időtartama és a magyarországi politikai-gazdasági helyzet Magyarországról való véleményalkotásukat. Megállapítandó az

is, hogy az utazást a holland utazók esetében elitjelenségnek tekinthetjük-e? Rudolf Dekker és Peter Rietbergen¹ véleményére alapozva, azaz csak a felső társadalmi rétegek esetében találkozhatunk egyidejűleg az utazással és az utazási élmények papírra vetésével.

A továbbiakban szándékunkban áll megvizsgálni, hogy a hollandok mely útikönyveket használhatták magyarországi útjuk során, vajon a holland utazók inkább a német utazási irodalmat részesítették előnyben, vagy az angol apodémikus irodalmat használták. A további kérdés az, hogy mely pontokon lehet ezeket a vizsgált tendenciákat felfedezni az elemzett útleírásokban.

Az utolsó pontban arra keresünk választ, hogy a holland utazók által ábrázolt Magyarország-kép milyen mértékben vált a holland közgondolkodás részévé, és mely okai voltak ennek.

A hollandok Magyarország ábrázolása legmarkánsabban és legrészletesebben utazóik naplóiban került megjelenítésre ezért a kutatás tárgyát ezen útinaplók képezik. Ennek az az oka, hogy Magyarország a mohácsi csatát (1526) követően periférikus helyzetbe kerülve Szakály Ferenc szerint részlegesen legalább 150 évre *terra incognitá*vá² alakult, és eltűnt az érdeklődés középpontjából. A középkorban termékeny és gazdag európai önálló országgént jellemzett terület elveszítette hatalmi pozícióját, amelynek számos következménye volt a politikai és gazdasági területen, valamint ez a folyamat a Magyarországról írott irodalomban is különféle módon csapódott le. Olyan motívumok és irodalmi közhelyek jelentek meg, amelyek szorosan kapcsolódtak az ország a keresztény és iszlám világ határán betöltött szerepéhez: így vált állandó részévé a Magyarországról alkotott képnek a *fertilitas Pannoniae* és Magyarország mint a kereszténység védőbástyája (*murus et clipeus fidelium*) motívum.³

Mindezen nélkülözhetetlen előzmények ismertetését követően az elemzések alapjául Magyarországról szóló holland utazók útleírásai szolgálnak. A vizsgált művek nyomtatott és túlnyomó részben kéziratos formában maradtak fenn. Ennek az az oka, hogy Hollandiában főként a gyarmatokra való utazást és ott töltött időszakot írták le, és ezek kerültek kiadásra, mert kuriózumként hatottak. Az európai utazásokról készített útleírások főként udvarjárások, valamint diplomatautak voltak, és ezek nagy része kéziratos maradt. Csak a legismertebb szerzők munkái jelentek meg nyomtatásban, vagy csak a népszerű és ez által könnyebben olvasható és érthető útleírások, de azok is gyakran csak évtizedekkel az utazást követően. Ezek azonban csupán Európának a háborúk által nem sújtott régióinak az ismertetését tartalmazták és nem a török hódoltság átvezetű út leírása került előtérbe. Csak akkor jelent meg a magyarországi út is nyomtatásban, ha a szerzőnek más ország (Oszmán Birodalom) volt az úticélja. Ily módon számos holland útleírás maradt kéziratos az utókorra, amelyekben Magyarországról is található útleírás. A kéziratos útleírások azért sem jelentek meg, mert csak a nagy érdeklődésre számot tartó, illetve népszerű útleírások kiadása kecsegtetett haszonnal. A udvarjárásról készített útinaplók kiadása nem is volt cél, hacsak szerzőik nem akartak pénzhez jutni, ugyanis azok az utazók, akik napló formájában

¹ DEKKER, Rudolf Michael, Van Grand Tour tot treur- en sukkelreis Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw. In: Opossum Jrg 4 (1994) Nr 13/14., 13. l.; RIETBERGEN Pieter J. A. N., Reizen en schrijven. Factoren en wegen van culturele transmissie en integratie in Europa tijdens het Ancien Regime, In: Europese eenwording in historisch perspectief, Factoren van integratie en desintegratie, Rietbergen, Peter (Hrsg.), Zaltbommel 1991, 102. l.

² SPEER, Daniel, Magyar Simplicissimus, Miskolc 1998, 218. l.

³ IMRE, Mihály, Magyarország panasza, Debrecen 1995, 223-233. l.

leírták tapasztalataikat, és vállalni tudták az utazás költségeit és nem egyszer annak veszélyét is, azok nem szorultak rá arra, hogy könyveiket kiadassák.⁴ A kéziratban maradás harmadik oka az, hogy ezek a személyes élményekkel átítatott tapasztalatok a családtagoknak és az intim barátoknak szóltak, és a családban örökítődtek tovább az utazások során írásba foglalt tapasztalatok, azaz nem voltak publikusak.

1.1 Az elemzés tárgyát a következő Magyarországról szóló holland útleírások képezik:

Ogier Ghislain Boesbeeck, *Legationis Turcicae epistolae quator*, Paris 1589, (Neudruck: Ogier Ghislain Boesbeeck, Vier brieven over het gezantschap naar Turkije, Martels, Zweder von (Hrsg.) Verloren 1994) S. 11-27, 111-123, 373-381; követjárás.

Jaques Joosten Tolke, *De Kleyne Wonderlijcke werelt, Bestaende in dese Keyserrijken, Coningrijken en Landen, Als Turckyen, Hungaryen, Poolen, Rusland, Bohemen, Oostenrijck, Duytschlant, Hispanien, Vranckrijck, Italien, Engelandt, het Landt van Beloften, Het Nieuwe Ierusalem en Bresilien*, Amsterdam 1649. Universitätsbibliothek Leiden/Niederlande, 1365 G 59, S. 5-8; pikareszk stílusú útleírás.

Jacobus Tollius, *Epistolae Itinerariae*, Amsterdam 1700, (In den Band wurde die französische Übersetzung von Tollius Werk aufgenommen) In: SZAMOTA, István, *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. (1054-1717)*, Budapest 1891, S. 284-289; tanulmányút (Bildungsreise).

Anonymer Autor, *Journael van mijne reijse door Duytsland ende Italien, naer Vranckrijck. Ao 1666/1667*, Hs. Universitätsbibliothek Leiden/Niederlande, Ltk 2184. S. 38-43. udvarjárás.

Karel Quina, *Beschrijvinghe van de landtreis in Europa en Asia gedaen door de heer Carel Quina Ridder. Begonnen in 't jaar 1668 en volbraght in 't jaar 1671*, Hs. Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, Rijksmuseum Amsterdam, Hss. Topografie, reisbeschrijvingen, f49r-68v; a zarándokút és az udvarjárás keveréke.

Anonymer Autor, *Journaalen van reijsen*. 1696. Hs. Koninklijke Bibliotheek Den Haag 70 J 3. S. 91-96; nem megállapítható a műfaja, valószínűleg tanulmányút (Bildungsreise).

Lodewijck van (der) Saan, *Reijse na Weenen 1705*, Széchényi Bibliothek Budapest, Oct. Holl. 1. S. 1-99; követjárás.

Johan Raye (van Breukelerwaard), *Voyage en Allemagne et en Turquie dans les années 1764, 1765 et 1766*, Hs Koninklijke Bibliotheek Den Haag 133 M. S. 54-69; követjárás.

Johan Meerman, *Reijze door Engeland vertrokken van Hellevloetsluis 1774-1776*, Hs. Koninklijke Bibliotheek 133 G 13, S. 231-234; udvarjárás.

⁴ NEUTSCH, Cornelius, Scripta Mercaturiae Verlag 1990, 15. l.

Az útleírások kiválasztásának fő kritériumát az utazók által ténylegesen megtett utazás képezte. A kiválasztásának alapját - a holland utazók kéziratban fennmaradt útinaplóiról- Rudolf Dekker listája⁵ képezte. Minden, a mai Hollandia és Belgium területén született, vagy ezekről a területekről származó, de máshol felnőtt holland utazó útleírása is részét képezi a vizsgálatnak. A holland nyelven való írás nem volt kritériuma a kiválasztásnak, így latin és francia nyelvű útleírások is fontos forrásként szolgáltak a kutatáskor. A nyomtatott művek általános ismertsége megkönnyítette a keresést, valamint Magyarországon is néhány nyomtatott útleírás ismert volt. A vizsgált időszak a török hódoltság időszakát és az azt követő hosszú újjáépítési időszakot foglalja magába. A művek egyenletesen oszlanak el a vizsgált évszázadokban. Az utazási irodalom megnevezésekor (Reiseliteratur) szinonimaként használtuk az útleírást (Reisebeschreibung), útinaplót (Reisetagebuch) és az utazásról szóló tudósítást (Reisebericht).

Az elemzett útleírások közül három diplomataút (Ogier Ghislain Boesbeeck, Lodewijck van (der) Saan, Johan Raye van Breukelerwaard), négy udvarjárás (anonymer Autor-1666/1667, Karel Quina, anonymer Autor 1696, Johan Meerman), amelyek közül Quina esetében keveredik a zarándokút és az udvarjárás, a második ismeretlen szerzőnél kétséges, hogy udvarjárás volt-e vagy tanulmányút (Bildungsreise). Tollius útja a Gelehrtenreise-hoz sorolható be, míg Tolke pikareszk stílusban vetette papírra tapasztalatait. A vizsgált útleírások közül két latin nyelvű (Boesbeeck, Tollius), egy francia nyelvű (Raye), valamint hat holland nyelvű (Tolke, ismeretlen szerző-1666/1667, ismeretlen szerző-1696, Quina, Saan, Meerman) van. Az ismeretlen szerző művében (1666/1667) olasz és latin nyelvű szakaszok is fellelhetők.

Az elemzett művek esetében egyiket sem vizsgálták eddig disszertáció keretében a Magyarország-képre vonatkozóan. Boesbeeck útleírása ugyan ismert volt a magyar kutatás számára is, de Nicolette Mout⁶ cikkein kívül nem található róla ebben a vonatkozásban részletes elemzés. Tolke művéről a holland kutatás szerint nem létezik szekunder irodalom. A két ismeretlen szerző műve nemcsak a magyar, de a holland kutatásban sem ismert. Tolliusé volt, -Boesbeeck nagyszabású az oszmán birodalomról írott műve mellett- a másik útleírás, amely Magyarországon is megjelent Szamota István antológiájában 1891-ben. Quina útleírásáról Ingrid van der Vlis⁷ írt szak- és doktori dolgozatot a rotterdami Erasmus egyetemen, az utóbbi kiadása jelenleg folyamatban van. Saan egy másik kéziratáról, amelyet Leidenben őriznek, készített ugyan Donald Haks⁸, holland történész két igényes cikket, anélkül, hogy tudott volna Saannak a Országos Széchényi Könyvtárban őrzött útinaplójáról. Raye törökországi útleírásáról létezik egy szekunder irodalom, de abban csak érintőlegesen tárgyalják Raye Magyarországon történt átutazását, a vizsgálat tárgyát ott az

⁵ LINDEMAN/DEKKER LINDEMAN, R./SCHERF, I./DEKKER, Rudolf, Reisverslagen van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst. Rotterdam 1994.

⁶ MOUT, Nicolette Das Bild Ungarns in der niederländischen öffentlichen Meinung des 16. Jahrhunderts. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére (Kulturelle Bestrebungen in der Frühen Neuzeit. Festschrift für Bálint Keserű), Mihály Balázs/Zsuzsa Font (Hrsg.) (=Adattár a XVI-XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35 – Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16-17. Jahrhunderts in Ungarn Bd. 35), Szeged 1997, 415-432. l.

⁷ VAN DER VLIS, Ingrid, Beschrijvinge van de landtreijs in Europa en Asia gedaen door de Heer Carel Quina, ridder. Begonnen in 't jaar 1668 en volbraght in 't jaar 1671. Ongepubliceerd proefschrift (Unveröffentlichte Doktorarbeit), Rotterdam 1994. (Mit freundlicher Unterstützung hat mir Ingrid van der Vlis das Manuskript für die Dissertation zur Verfügung gestellt.)

⁸ HAKS, Donald, Een wereldbeeld uit de "middelaetigen stant". De aantekeningen van Lodewijck van der Saan, 1695-1699. In: Tijdschrift voor sociale geschiedenis 24 (1998), S. 113-137.

Oszmán Birodalom leírása képezi. Meerman útinaplójának itáliai szakaszairól ír Heel⁹ egy fejezetet Leeuw munkájában.

2. A doktori értekezés módszere

A doktori értekezés célja a holland utazók Magyarországról alkotott képének vizsgálata az összehasonlító irodalomtudományi elemzéssel a retorikai-apodémikus vizsgálati módszer segítségével történik. A módszer alapját az ókorban megalkotott retorikai szabályok alkotják, amelyeket a reneszánszban az utazás középkori mértékhez viszonyítva robbanásszerű növekedésével újra alkalmazni kezdtek a teorétikusok és az utazók. Az antik alapok segítettek az empirikus megismerés és az új információk feldolgozásában, rendszerezésében. Az utazások számának gyors növekedése miatt útikönyvekre, apodémikus irodalomra volt szükség, amelyek elméleti és praktikus útmutatást adtak az utazók tömegeinek. Az új apodémikus irodalom legelső műveinek megszületéséhez Theodor Zwinger, bázeli professzor tevékenysége nagyban hozzájárult azzal, hogy 1569-1570-ben több utazáselmélettel is foglalkozó tanárt, hívott meg, köztük Petrus Ramust is Párizsból, akinek nevéhez fűződik az apodémikus irodalom módszerének kialakítása. A ramista enciklopéikus rendezőelv alapján az ún. "természetes módszerrel" metodizálták az utazást és állították össze Bázelen az első apodémikus utazáselméleteket már korábbi, itáliai szerzők műveire támaszkodva (Ramusio, Sansovino): Theodor Zwinger *Methodus Apodemica Basel 1577*, *Theatrum vitae humanae Basel 1565*, Hieronymus Turler *De peregrinatione et Agro Neapolitano libri II. Strassburg 1574*, Hilarius Pyrckmair *Apodemica seu Vera Peregrinandi Ratione Ingolstadt 1577*.¹⁰

A humanizmus korában megalkotott utazáselméletek a koraújkorban meghatározták az utazás során szerzett tapasztalatok lejegyzését. Ez azért történt így, mert az apodémikus irodalom számos állandó képet, motívumot, irodalmi közhelyet, mai szemmel nézve szeterotípiát tartalmazott. Ennek következtében az utazók tapasztalatait is ezek a bevésődött előképek határozták meg. Az ezektől független leírások igen ritkának számítottak a vizsgált korban. Ezt egészítették ki a nemzetkarakterológiák nélkülözhetetlen schémái, amelyek az európai nemzeteket meghatározott és mindig ugyanazokkal a jellemvonásokkal illették. A nemzetkarakterológiák elméleti háttere szoros kapcsolatban állt az epithetonlexikonokkal és a XVIII. században kialakult völkertafelekkel, valamint a klímaelmélettel. A különböző nemzetek jellemvonásait a dekorum-szabály határozta meg, amely tradicionálisan határozta meg azokat. Ez az ábrázolásmód számos szeterotípiát, motívumot és közhelyet tartalmaz, azonban a koraújkorban ezekkel az eszközökkel alapozták meg az útleírások irodalmi színvonalát, mert ez volt az irodalmi norma, ugyanis minél jobban támaszkodott egy utazó ezekre az eszközökre, annál műveltebb volt, annál behatóbban ismerte az utazás elméletét és a nemzetkarakterológiákat. A koraújkori utazó feljegyzései ritkán voltak spontának, mégis gyakran találkozhatunk személyes megfigyeléseikkel, amelyek általában az olvasott elméletet támasztották alá. A legfontosabb elméleti munkák, amelyek a vizsgált korban követendő példának számítottak és befolyásolhatták a holland utazók tapasztalatainak megjelenítését is: Julius Caesar

⁹ HEEL, J. van, Johan Meerman op reis (Johan Meerman auf der Reise) In: Herinneringen aan Italië. Kunst en tourisme in de 18de eeuw, Leeuw, Ronald de (Hrsg.), Zwolle 1985, 55-63.

¹⁰ STAGL, Justin, Ars apodemica: Bildungsreise und Reismethodik von 1560 bis 1600, In: ERTZDORFF, Xenja von, Reisen und Reiseliteratur im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit. Amsterdam 1992, 141-189. I.

Scaliger *Poetices libri septem* Lyon 1561, John Barclay *Icon animorum* London 1614, Hugo de Groot *Parallelon rerum publicarum* (...) 1641, L. Van den Bosch *Der poëten lustprieel of dichtkonst* Amsterdam 1649.¹¹

3. A kutatás eredményei

A holland irodalomban a magyarországi Török Hódoltság okozta drasztikus politikai-gazdasági változások túlnyomó részben a német röpiratok lefordításával és a *Turcicaban* voltak jelen. Az ország Hollandiában és a holland irodalomban a török háborúk csatateréként jelent meg. Nicolette Mout megállapítása szerint.¹² Hollandia a vizsgált időszakban elsősorban nem közép-kelet Európa felé orientálódott, amelynek oka az volt, hogy a nyolcvanéves háború következtében, az egyre növekvő gyarmatbirodalma foglalta le erőit. A politikailag és gazdaságilag virágzó Hollandia az Arany Évszázad (*Gouden Eeuw*) időszakában Magyarországról részletesebb információkat a röpiratokon kívül szinte kizárólag csak a Magyarországra vagy Magyarországon átutazott polgáraitól kaphatott, akik útinaplóikban tapasztalataikat és élményeiket megörökítették. Mivel azonban a hollandok elsősorban a gyarmataik felé és nem az európai kontinens felé fordultak, és azon belül is a nyugat-európai régiók felé, azaz a *grand tour*-országok irányába (Itália, Franciaország, később Anglia), Magyarország, mint a nyugat európaiak szempontjából periférikussá vált ország kizárólag Bécsből tett néhány napos kirándulások, valamint a Konstantinápolyba, azt szárazföldi útvonalon megközelítő diplomaták és kereskedők átutazási útvonalaként létezett. Ezért Magyarországról a hollandok által írott útinaplók, útleírások olyan források, amelyek részletesebben és nagyobb terjedelemben jelenítik meg a korabeli Magyarországot. Azért is nagy a jelentőségük, mert közvetlen, saját információikat, megfigyeléseiket is megörökítették, és nem a német röpiratok szolgálták a híradások alapjául.

Az elemzés során megállapítottuk hogy a legtöbb vizsgált holland utazó úticélja soha nem Magyarország volt, a legtöbb esetben átutaztak az országon: Boesbeeck, Quina és Raye, amely út három-egy hónapig tartott. Ez idő alatt a Bécs-Belgrád útvonalon a következő városokat érintették: Pozsony, Győr, Komárom, Esztergom. Visegrád, Buda és Pest. Ezen utazók Quina kivételével, aki zarándok- és kereskedelmi úton volt, diplomaták voltak. Összesen hét magyar várost láttak, amelyek közül négy a török hódoltság területén helyezkedett el (Esztergom, Visegrád, Buda, Pest). Ezek az utazók láttak a legtöbbet Magyarországból és a leghosszabb időt töltötték el az országban. Tolke, Tollius (1687) és az egyik ismeretlen szerző (1696) Pestig utaztak és hozzávetőleg 10-12 napot tölthettek el az országban. A másik ismeretlen szerző (1666/1667) csak Komáromig utazott. A többi utazó csak egy bizonyos várost, vagy városokat tekintett meg. Saan Pozsonyt és Nagyszombatot, Tollius Csáktornyát és pedig Meerman Eszterházát. Saan két hetet, míg a másik két említett utazó néhány napot töltött Magyarországon. Az utazók közül hat járt a török hódoltság területén is. A holland utazók minden évszakban utaztak, így minden utazó

¹¹ ZACH, Wolfgang, Das Stereotyp als literarische Norm. Zum dominanten Denkmodell des Klassizismus. In: Erstartetes Denken. Studien zu Klischee und Vorurteil in englischsprachiger Literatur, BLAICHER, Günther, (Hrsg.), Tübingen 1987, 91-113. l.; ZACHARASIEWICZ, Waldemar, Klimatheorie und Nationalcharakter auf der „Völkertafel“, In: STANZEL, Franz Karl, Europäischer Völkerspiegel. Imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts, Heidelberg 1999; 119-137. l.

¹² Wie Anm. 6.

más időpontban és évszakban látogatott el Magyarországra. Abban is megegyeztek az utazók, hogy útjuk során többféle közlekedési eszközt is igénybe vettek: hajóval, lovon és kocsival is utaztak.

Az útleírások műfaját tekintve megállapíthatjuk, hogy három udvarjárás (ismeretlen szerző 1666/1667, Quina is részben ide sorolható, Meerman,) három követjárás (Boesbeeck, Saan, Raye), egy zarándokút (Quina), egy tanulmányút (Bildungsreise) (Tollius) és egy pikareszk út (Tolke) szerepel az elemzett útleírások között. A második ismeretlen szerző (1696) útjának műfaja kérdéses, valószínűleg tanulmányút (Bildungsreise) lehetett. Ezekből az adatokból kitűnik, hogy az elemzett utazók közül mindenki a felsőbb társadalmi rétegekből származott, amely tény igazolja azt a feltételezést, hogy az utazás ebben a formában, azaz az élmények papírra vetésével együtt elitjelenségnek tekinthető, mert ezt a fajta utazási módot csak a vagyonos rétegek engedhették meg maguknak. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy az elemzett utazók közül Boesbeeck, Tollius, Saan, Raye és Meerman egyetemet végeztek, a csoportja a vizsgált korban csak egy szűk rétegre korlátozódott. Az ismeretlen szerző (1666/1667), Quina és a másik ismeretlen szerző esetében nem tudjuk, hogy milyen képzésben részesültek. Raye és Meerman ismert és befolyásos holland régenscsaládokból származtak, Quinának szintén kapcsolatai voltak a régenscsaláddal. Quina jómódú kereskedőcsalád sarjaként utazott. Boesbeeck és Raye a diplomaták világában dolgozott. Megállapíthatjuk tehát, hogy az elemzett útleírások szerzői mindannyian jó képzésben részesülhettek, túlnyomó többségükben befolyásos, vagyonos családokból származtak. Jóllehet rövid időt töltöttek Magyarországon, ezért nem mindig tudtak alapos információkhoz jutni.

Az összehasonlító elemzés eredményeképpen megállapíthatjuk, hogy a vizsgált útleírásokat erősen befolyásolták a retorikai-apodémikus szabályok, tradíciók. Ez azt jelenti, hogy minden utazó a látnivalók leírásakor az apodémikus irodalomban használatos leírási tematikát használta (fekvés, környezet, levegő, épületek, templomok, etc.), Tolke kivételével, akinél ez hiányzik. A *fertilitas* motívum jelen volt mindegyik utazó leírásában Magyarországra vonatkoztatva, egyedük Quina alkalmazta azt Ausztria esetében is. Az ország egykori gazdagsága az utazók tapasztalataival együtt megjelenik az útleírásokban, amely magában foglalja a termékeny föld és az ott lakó magyarok kedvezőtlen jellemvonásainak topikus ellentétpárját is. Ezzel összefüggésben mindenki megemlíti a királyi Magyarország területén levő halban, vadban, gyümölcsökben levő gazdagságot, amely azok jó minőségével és olcsó mivoltával párosul.

Azonban Magyarország mint a kereszténység védőbástyája csak részben volt fellelhető, Tolkénál és Quinánál is Bécsre vonatkoztatva. Rothe¹³ cikkéből tudjuk, hogy ez a motívum nem csak Magyarországra volt alkalmazható, hanem a szerző által mindenkor védőbástyának tekintett ország esetében. (Lengyelország, Ausztria). Mivel az elemzett útleírások egyöntetűen nem használták ezt a motívumot, azt feltételezzük, hogy azok az útikönyvek, amelyeket az utazók olvastak, nem tartalmazták ezt az irodalmi közhelyet. Így ez nem jelent meg Barclaynál, sem Browne-nál, viszont a német útikönyvekben és útleírásokban igen. (Happelius). Ez azt jelenti, hogy az angol apodémikus irodalom is hatással volt a holland utazókra a Magyarországról készített útleírásukban. A török korszak lezárulásával eltűnik ez a motívum az útleírásokból.

¹³ ROTHE, Hans, Fremd- und Eigenbilder von und über Slaven, vornehmlich bei Polen und Russen. In: Europa und das nationale Selbstverständnis. Imagologische Probleme in Literatur, Kunst und Kultur des 19. und 20. Jahrhunderts, Dyserinck, Hugo (Hrsg.), Bonn 1988, S. 295-319.

A magyarok nemzetkarakterológiáját az utazók kétharmadánál találhatjuk meg. Tollius, továbbá az ismeretlen szerző (1666/1667) és Meerman nem jellemezték a magyarokat. Különböző népekhez hasonlították a többiek a magyarokat. Boesbeeck a törökökkel, mivel mindkét népet csatározó, katonás népnek tartja, de a bosszúszomj is összeköti őket. Tolke kevélynek és pazarlónak írja le a magyarokat, akik túl sok ékszert, gyöngyöt és díszet viselnek. A második ismeretlen szerző (1696) az ellenségkép minden jelzőjét ráaggatta a magyarokra, hasonlóan Schweiggerhez. Saan szerint a magyarok egy lusta nép, mint az olaszok, amit Magyarország termékeny mivolta okoz. Raye a forró égövi öserdőlakókkal veti össze az általa nem világosan definiált, Magyarországon látott népet. Mint láthatjuk, a leírások meglehetősen különbözőek, azonban megállapíthatjuk, hogy a magyarokat főként déleurópai (spanyol és olasz), valamint keleti-ázsiai nomádnéppel (török) hasonlították össze. A holland utazóknál nem volt egységes leírási modell a magyarok nemzetkarakterológiájára vonatkozóan.

Hasonló jelenséggel találkozunk a ruházat elemzésekor is. Itt párhuzamokat fedezhetünk fel a jellemzés és az öltözködés között. Tolke túldíszítettnek látta az öltözékeket, az ismeretlen szerző (1666/1667) szerint a lengyelre hasonlít, a második ismeretlen szerző szerint (1696) a törökkel mutat megegyezéseket, míg Saan szerint az olaszhoz hasonlít. Ebben az esetben sem egységes a holland utazók látásmódja. Megemlítik még többen is a szörme használatát is, anémet útleírásokhoz hasonlóan (Happelius, Stübel). Barclaynál utalásokat találunk a magyarok ruházatának keleti mivoltára, erre találunk az ismeretlen szerzőnél párhuzamokat (1696).

Az orienttoposz jelenlétére utaló ismérveket kevesebb mint az utazók felénél találtunk, azoknál akik átutazták a török hódoltságot vagy beutaztak annak területére. Boesbeeck, Tolke, az ismeretlen szerző (1666/1667), Quina, a második ismeretlen szerző (1696), jöhetnek ő már 1686 után és Raye szintén a török hódoltság megszűnése után. Ezek az utazók a volt magyar később hódoltsági területeket nem tekintették Magyarország részének, hanem az oszmán birodalommal azonosították. Az orienttoposz ismérvei így módon több tényezővel állnak kapcsolatban. Mint első esemény, amely a hódoltság területére belépéskor utazókat érte, a határon való átkelés volt, amelyet többen is részletesen leírtak (Boesbeeck, Quina). Tolke is leírta, azonban nem volt számára világos, hogy hol van pontosan a határ és melyik város magyar illetve török. Mindhárom utazónál markánsan megjelenik a szóhasználatban is a keresztény és az iszlám világ közötti különbségtétel. Tolke a hódoltsági területeket Törökországnak hívja. Ehhez kapcsolódik az a tény is, hogy a holland utazók főként keresztényekben és törökökben gondolkoznak, nem különböző népekben a hódoltság területén, míg a német utazók nem ezt teszik. (Dernschwam). A következő orienttoposz ismérv a törökök és a magyarok egymással való azonosítása, összehasonlítása. Boesbeecknél találhatjuk meg ezt. Quina szimpatizált a törökök szerény életvitelével, a magyarokat azonban kövérnek és jólétben élőknek tartotta. A fantasztikus elemek jelenléte is az orienttoposz további meglétére utal. Ezt az elemet kizárólag Tolkénál olvashatjuk. Csak Magyarországot írta le fantasztikus elemekkel: félig ember, félig állatokkal, mérgező rózsákkal, a többi általa beutazott európai országban nem alkalmazta ezt a stílust. Ez azt bizonyítja, hogy Magyarországot nem tekintette a civilizált világ részének. Ezenkívül több útleírásban megtalálhatjuk az ország termékenysége és harcias lakói közötti különbséget. Ide is sorolhatjuk azt a elemet is, hogy az utazók többsége nem használta Magyarország esetében a kereszténység védőbástyája motívumot, mert nagy valószínűséggel nem tekintették az országot a civilizált világ részének, vagy nem ismerték ezt a képet, a német utazókkal ellentétben. Egy további párhuzam a

magyarok ruházatának a törökökéhez hasonlítása, valamint a korai házasodás kuriózumként való megemlítése.

A holland utazók specifikus látásmódja, amely a német és angol látásmódtól különbözik, a magyarok karakterológiájában, az öltözködésükben, az építészeti stílusuk specifikumaiban és a hollandok puritanizmusával összefüggő pontokon jutott kifejezésre. Azonban nem minden utazónál figyelhető meg a magyarokkal szembeni éles kritika, így Tolke, Quina és az ismeretlen szerző (1696) tesz kritikus megjegyzéseket, amelyeket saját puritán életvitelük indukált. Az elemzett utazók jelentős különbségeket érzékeltek az általuk otthonról ismert és a Magyarországon látottak között. Az öltözködésben nem tetszett nekik a magyarok díszes ruházata, amelyet kevélységgel kapcsolnak össze, így morális kérdéssé válik az öltözködés, hiszen Hollandiában sokkal egyszerűbben öltöztek a puritán életvitelük miatt. Az ételek esetében is a szerény fogásokat részesítették előnyben. Azonban nem mindenkit zavart a bőség, így Rayet sem. Az építészeti eltéréseket szintén az otthon látottaknál rosszabb minőségüként értelmezték. A vályogházak a hollandok számára a szegénységet és az igénytelenséget testesítették meg, mert Hollandiában téglából, de fából is építkeztek. A holland utazók feltehetően puritán rétege, amelyek közül kettő (Tolke, Quina) kereskedők voltak, testesítették meg legmarkánsabban a holland sztereotíp magatartást. Az ismeretlen szerző (1696) és Saan nagyon élesen kritizálták a katolikusokat, Quina és Saan megjegyezték azt, hogy Magyarországon több vallás is egymás mellett él, amit Hollandiából ismertek. Mivel ezeket az ismérveket nem minden elemzett utazónál találtuk meg, azt feltételezzük, hogy csak a kereskedői réteget jellemezték az extrém puritán jellemvonások, a nemeseket, tanárokat és diplomatákat kevésbé.

Végezetül megállapíthatjuk az elemzett holland utazók által megjelenített Magyarország-képről, hogy az a vizsgált korszakban megközelítőleg 1700-ig konstans maradt. 1555-1700 között csak elenyésző változásokat lehetett észrevenni. A török kor lezárulásával megszűnt a funkciója a kereszténység védőbátyja motívumnak Magyarországra vonatkoztatva, azonban a fertilitas motívum még Raye 1765-ben íródott útleírásában is megtalálható. A retorikai-apodémikus szabályok és tradíciók a XVIII. század második harmadáig hatással voltak az útleírásokra. Ez azt jelenti, hogy a sztereotíppé vált motívumok és irodalmi közhelyek sokkal hosszabb ideig jelen voltak az utazási irodalomban, mint azt feltételezni lehetett. Megközelítőleg a XVII-XVIII. század fordulójától figyelhető meg egy lassú változás a személyesebb hangvételű leírások tekintetében, ami először Saannál majd Raye-nál és Meermannál is feltűnik. Ezzel Justin Stagl és Nina Gockerell tézise igazolódott, miszerint az apodémikus útleírási szabályok közel a XIX. század fordulójáig meghatározták a Magyarországról készült útleírásokat is. Mindez azt bizonyítja, hogy retorikai-apodémikus műveltség minden utazó számára ismert volt, az azonos elemek pedig azt bizonyítják, hogy műveltségük azonos színvonalú és minőségű volt.

A legutolsó gondolatkörben felvetett kérdésre, miszerint a holland utazók útleírásaira a német vagy az angol apodémikus irodalom hatott-e, nem könnyű válaszolni. A kereszténység védőbátyja motívumot Magyarországra vonatkoztatva nem alkalmazták a holland utazók, a német útikönyvekben előforduló nemzetkarakterológia sem található meg, ez azt engedi feltételezni, hogy a hollandok az angol útleírásokat is ugyanolyan mértékben használták mint a németeket. A tokaji bor megemlétekor meg kell jegyeznünk, hogy mivel az előfordul Browne-nál, de a kereszténység védőbátyja nem, ezért ez ismét a holland utazók lehetséges angol orientáltságát mutatja. Azonban a magyar

öltözék leírásakor sem a német, sem az angol útleírások használata nem mutatható ki egyértelműen. Az ismeretlen szerző (1696) magyarországi városokról szóló leírásán végigkövethető Browne útikönyvének hatása, azonban a magyarok jellemzésénél már inkább a németek általi modellt követte. Ezért nem mondhatjuk azt, hogy a hollandok csak az angol útikönyveket, útleírásokat vették saját feljegyzéseik elkészítésekor alapul, hanem a német apodémikus irodalmat is.

A hollandok által megrajzolt Magyarország-kép csak kis mértékben került át a hollandiai köztudatba. Ennek az az oka, hogy az első pontban említett okok miatt kéziratban maradt útleírásokat csak a szűkebb család és a legközvetlenebb barátok olvasták el. Jóllehet generációról generációra öröklődött, mégsem vált ismertté el az útleírások tartalma a szélesebb körökben. Ez is viszonylagos volt a korban, mert csak kevesen tudtak olvasni. Ezért ezek a művek még az olvasni tudó felső rétegek (nemesség, nagypolgárság, jogászok, tanárok) szélesebb köréhez sem jutott el. Más a helyzet a három nyomtatásban is megjelent művel (Boesbeeck, Tolke, Tollius). Boesbeeck munkája az írástudók körében népszerű és alapvető apodémikus művé vált az oszmán birodalomról írt munkák között. Tolke könyvecskéjét a XVIII. században is kiadták, mert pikareszk stílusa miatt a kor szórakoztató irodalmához voltak sorolhatóak, több nyelvre lefordították. Tollius műve szintén szélesebb körben ismertté vált. Így megállapíthatjuk, hogy az elemzett utazók kétharmada által megjelenített Magyarország-kép csak egy szűk, retorikai-apodémikus nagy műveltségű, vagyonos réteghez jutott el, majd családi körben örökítődött tovább. A nyomtatott útleírások kisebb arányban voltak jelen az elemzett szövegek között, de ismertségük többszörösen felülmúlta az előbbieket.

Publikációs lista

1. TDK dolgozat: „Rövid áttekintés a holland-magyar kapcsolatok történetéről a XVII-XVIII.században.” Debrecen 1995.
2. Kivonat a TDK dolgozataból. In: XXII. Országos TDK, Humán tudományok szekciója. A dolgozatok összefoglalói, KLTE, Debrecen 1995, 296. l.
3. Előadás és szakkikk: „Ein kurzer Beitrag über den Literarisierungsprozess in der Reiseliteratur am Ende des 18. Jahrhunderts” In: (Hg.v.: Dorothee Rabe, Lehel Sata) Jahrhundert-Wende-Zeit III. Symposium junger ungarischer GermanistInnen. Mai 1999 Studien zur Germanistik Sonderband Universität, Pécs 2000, 73-81. l.
4. Diplomarbeit: “Das Ungarnbild der niederländischen, deutschen und englischen Reisenden im 17-18. Jahrhundert”, Debrecen 2001.
5. Előadás és szakkikk: „Het beeld van Hongarije aan de hand van Nederlandse, Duitse en Engelse reisverslagen (1600-1850)” (Magyarország képe a holland, német és angol útleírásokban) In: ACTA NEERLANDICA. Bijdragen tot de Neerlandistiek, Debrecen 2/2002, 173-189. l.
6. Szakkikk: „Dames aan bord. Het scheepsjournaal van de Zusters Lammens en Swellengrebel uit de 18e eeuw” (Hölgyek a fedélzeten. A Lammens és Swellengrebel nővérek XVIII. századi hajónaplói) In: ACTA NEERLANDICA. Bijdragen tot de Neerlandistiek, Debrecen 3/2004, 55-95. l.
7. Előadás és szakkikk: “Das Ungarnbild in der niederländischen Literatur in der Frühen Neuzeit” (Magyarország képe a koraújkori holland irodalomban) In: Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit – Der Ungarische oder Dacianische Simplicissimus im Kontext barocker Reiseerzählungen und Simpliziaden, Kolloquium des Instituts für Literaturwissenschaft der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Germanistischen Instituts der RWTH Aachen in Verbindung mit der Grimmshausen-Gesellschaft. (A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének és a Grimmshausen Társaságnak az aacheni RWTH közreműködésével szervezett Konferenciája, Budapest, 2002. október. 9-13.) In: Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit., Der Ungarische oder Dacianische Simplicissimus im Kontext barocker Reiseerzählungen und Simpliziaden, Dieter Breuer/Gábor Tüskés (Hrsg.), Beihefte zu Simpliciana Beiheft 1., Peter Lang, Bern 2005, 77-95. l.
8. Recenzió: Pannonien vermessen. Ungarnbilder in der deutschen Literatur Miteinander. Schriftenreihe des Ungarischen Kulturinstituts Stuttgart. Band 2. Hg. Horst Fassel. Stuttgart 2004. In: KLIO 2005/ 1, 18-23. l.